

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

5'96

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт (заст. головного редактора), В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. В. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

доктор іст. наук *О. П. Реєнт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано 14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *Т. М. Шендерович*
Коректор *О. С. Чолок*
Комп'ютерна верстка *Л. М. Катковол*

Здано до набору 07.08.96. Підп. до друку 02.10.96. Формат 70×108/16. Папір газетний. Гарн. Тип Тайме. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 17,13. Тираж 1840 прим. Зам. *б-445*

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3. ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги». 252030 Київ, вул. Б. Хмельницького, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 5 (410), сентябрь — октябрь 1996. Национальная Академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолый. Киев, издательство «Наукова думка». ОАО Киевская книжная типография научной книги, 252004 Киев 4, ул. Б. Хмельницкого, 19.

Адреса редакції:
252001 Київ 1, вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 5 (410)

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ 1996

Київ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції	3
Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави	28
Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради	37
Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)	50
Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку	71
Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі газетних документів ДПУ — НКВС	83
Макаров В. І. (<i>Слесь, Росія</i>). Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова	89
Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського	106
Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.	131
Сакада Л. Д. Любомир Виняр. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали)	149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В о в к а н и ч І. І. (<i>Ужгород</i>), М а д і с с о н О. В. Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди»	154	
Л ю б ч е н к о В. Б. Всеукраїнська науково-освітня конференція «Кирило-Мефодіївське товариство: люди і долі, ідеї і традиції»	156	
А п п а т о в С. І. (<i>Одеса</i>). Третя одеська зустріч «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток»	158	
<table border="1"><tr><td>Шлепаков Арнольд Миколайович</td></tr></table>	Шлепаков Арнольд Миколайович	159
Шлепаков Арнольд Миколайович		

¹³⁰ У пістолітніх змаганнях. — С. 526.

¹³¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні. — С. 20—21.

¹³² Деякий час М. З. Левченко проживав у М. Й. Явяковської, з якою, ймовірно, мав намір побратися. С. М. Терещенко, завідуючий Звенигородським етнографічним музеєм, А. Ю. Кримський запропонував співробітництво з Етнографічною комісією ВУАН // Див. Архівно-слідчу справу М. З. Левченка: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 24, 43.

¹³³ Там же, арк. 15.

¹³⁴ Снегірьов Г. Набої для розстрілу // Київ. — 1990. — № 2. — С. 79; Рада. — 1992. — 27 березня; Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 79.

¹³⁵ Наука и научные работники СССР. — Ленинград, 1928. — Ч. VI. — С. 127; Чабан М. Дослідник історичного повістарства // Старожитності. — 1993. — № 9/10. — С. 2—4.

Ігор Володимирович Верба — кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Проживає й працює у Києві. Діапазон наукових інтересів дослідника: козацько-гетьманська держава XVII—XVIII ст., українська історіографія 20—40-х років ХХ ст. На цю тематику автором опубліковано майже 100 праць. Серед них «Н. Д. Полонська-Василенко» // Київська старовина. — 1993. — № 5; «О. П. Оглоблин» // Український історичний журнал. — 1995. — № 5,6; «Спроба відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 — початок 1942 рр.)» // Український історик (Нью-Йорк—Торонто—Київ—Львів—Мюнхен). — 1995. — № 1—4; «Від Богдана до Івана, або як загинула українська козацька держава» // Наука і суспільство. — 1994. — № 7/8, 9/10; та ін.

Любомир Винар.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ІСТОРИК І БУДІВНИЧИЙ НАЦІЇ.

(Статті і матеріали). — (Упорядкування, вступна стаття — І. Гирича).

К., 1995. — 304 с.; іл.

Книга Любомира Винара вийшла найпершою серед усіх видань в Україні і діаспорі з присвятою до 130-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. Вже своєю назвою вона якнайвлучніше визначає місце славного ювіляра в українському історичному процесі: історик нації і будівничий нації, бо він був не лише видатним літописцем історії свого народу, а й сам творив її.

Українське історичне товариство здійснило це видання спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. На титулах (англійською і українською мовами) ошатної, гарно оформленої та ілюстрованої книги зазначено, що видрукувала її Фундація ім. О. Ольжича у Нью-Йорку — Києві — Торонто у 1995 р. Проте вже з наступної нумерованої, а по відліку 4-ї сторінки, дізнаємось, що насправді вона видрукована у Києві видавництвом ім. Олени Теліги. І хоч, по-сучасному, тираж видання ніде не зазначено, нам вдалося довідатися, що заходами Фундації та завдяки дотації з «Видавничого Фонду М. Грушевського ім. інж. Василя та д-ра Тетяни Ростунів» із США було випущено 2500 примірників. Така кількість, звісно, не задовольняє попит, навіть якщо і не брати до уваги той факт, що частина тиражу, напевно, пішла в Нью-Йорк і Торонто, тобто, розповсюджена в діаспорі.

Ім'я автора книги добре знають всі, хто цікавиться грушевськознавчою тематикою, — відомий науковець із діаспори, голова Українського історичного товариства, професор Кентського державного університету у США Л. Винар на сьогодні — один із найавторитетніших дослідників життя і творчої спадщини Михайла Сергійовича Грушевського. Упорядник ви-

дання І. Гирич коротко знайомить читача у своїй вступній статті «Засновник грушевськознавства» з науковою біографією історика, бібліографа і педагога, який належить до покоління тих українських вчених, що їм випала доля формуватися і ставати на самостійний шлях наукового пошуку вже в еміграції.

Рецензоване видання є другою книгою професора Л. Винара, яка вийшла в Україні. Починається вона з авторської присвяти — «Історикам — спадкоємцям історіографічної спадщини Михайла Грушевського», але адресована не лише вузькому колу фахівців, а всім, хто прагне краще осягнути ключову постать Михайла Грушевського на тлі новітньої української історії. Авторський вступ пояснює історію цього видання, а стаття «Як я став грушевськознавцем (замість передмови)» з'ясовує причини зацікавлення автора студіями з цієї тематики та розповідає про зародження і розвиток грушевськознавства як міждисциплінарної науки на зразок шевченкознавства та франкознавства. Принагідно згадаємо, що Л. Винар є засновником і багаторічним незмінним головним редактором наукового журналу «Український історик», офіціозу УІТ, на сторінках якого, по суті, постала і розвинулась академічна наука грушевськознавства.

Нова книга Любомира Винара широко представляє різноманітну тематику його грушевськознавчих пошуків. Вона є, власне, збірником вибраних статей і матеріалів, які вже були в різний час опубліковані, більшість з них — поза Україною, переважно в «Українському історичному». Це зумовило певну своєрідність видання: сам автор звертає увагу на той факт, що роботи з різних періодів його наукової творчості друкуються тут без змін, отже, є «документами епохи, в якій творилися», проте писалися вони в той час, коли можна було тільки мріяти про доступ до архівних матеріалів Грушевського в Україні. Дослідник мав змогу тоді користуватися лише архівними матеріалами в Західній Європі, Канаді і Америці, також друкованими працями М. Грушевського та роботами про нього, — і більшість цих матеріалів відшукувалися ціною немалих зусиль. Залучаючи всі доступні матеріали про Грушевського, Л. Винар збирав також свідчення осіб, які мали відношення до Михайла Сергійовича, заради збереження правдивої інформації про його життя і діяльність у той час, коли це тотально фальсифікувалося на Батьківщині. В цьому виданні, уточнює автор, не було змоги опублікувати біографічні дослідження, ще деякі праці про науково-організаційну діяльність Грушевського в Україні та поза її межами, як і твори, що містять більш докладний аналіз його суспільно-політичної діяльності. Про це варто лише пожалкувати, бо у випадку, коли б у цій книзі було подано не частину, а увесь тематичний доробок історика з примітками про першу публікацію матеріалу та короткими коментарями автора з погляду сьогодення на досліджувані проблеми, то ми б мали солідне історіографічне видання — повне зібрання праць Л. Винара про М. Грушевського.

Структурно-тематично матеріали збірника зведено до п'яти розділів. Перший з них — «Впровадження» — містить узагальнююче-концептуальну працю автора «Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії». Ця програмна за задумом стаття в свій час відкривала ювілейний науковий збірник УІТ «Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина», який було видруковано спеціальним томом «Українського історика» за 1991—1992 рр. Опрацьовуючи тему, автор поставив для себе актуальне і складне завдання — критично, але справедливо переоцінити постать М. Грушевського і все те, що було сказано про нього за попередній період. Можна погодитися з головною думкою дослідника, що, оцінюючи діяльність Грушевського, не потрібно вивчати його окремо як історика, науковця і як державника, суспільно-політичного діяча. Аналізована стаття узагальнює і оцінює три головні площини багатовимірної діяльності М. С. Грушевського і водночас вирішує такі завдання: з'ясовує значення історіографічної спадщини історика шляхом аналізу його головних історичних і історіософічних концепцій, висвітлює науково-академічну

діяльність вченого в аспекті розбудови українознавства, показує значення його як громадсько-політичного і державного діяча. Щодо питання методології історичного дослідження при вивченні наукової спадщини і діяльності М. Грушевського автор відкидає можливість будь-якого впливу ідеологічних догм і публіцистичну інтерпретацію при науковому підході. Оцінюючи історіографічний доробок вченого, Л. Винар послідовно і принципово з'ясовує значення історіографічної схеми Грушевського для дослідження східноєвропейської і української історії, її ідейні і політичні наслідки. При цьому історичні концепції, які лягли в її основу, подаються короткими змістовними тезами. Дослідник зводить у концентрованому вигляді зміст провідних ідей історіографічної спадщини Грушевського практично до формули: 1) народ, 2) територія, соборність українських земель, 3) влада, державність. І все це — в контексті українського і світового історичного процесу. Грушевський, констатує автор, «збудував тривалий історичний фундамент для української нації, який мав вирішальний вплив на українське культурно-наукове і національно-державне відродження української нації в ХХ столітті» (с. 32). Цей основоположний висновок Л. Винара знаходить підтвердження у іншого дослідника спадщини Грушевського, і нам видається доречним послатися на тезу М. Жулинського, що саме наука, використовуючи набуті досягнення на новому етапі свого розвитку, обґрунтовує той визначальний контрапункт історичного буття народу, який запліднює національну ідею, і що цим «визначальним контрапунктом, який відкрив нові перспективи соціально-культурного процесу в Україні на переломі століть, і стала історична схема України Михайла Грушевського». Іншим тематичним аспектом аналізованої статті стала науково-організаційна діяльність видатного вченого (яка дістала свою періодизацію) львівського періоду, пов'язана з НТШ, також у роки національно-визвольних змагань та еміграції, врешті — у ВУАН. Заключна частина стосується питання про вплив спадщини М. Грушевського на сучасне державне і культурно-національне відродження України.

Поза сумнівом, узагальнені виклади схеми Грушевського зроблені професором Л. Винаром і опубліковані у 1986 р, разом з передрукком праці М. Грушевського «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»², мали неабияке наукове і суспільне значення і автор ще не раз повертався до обговорення цієї теми. Варто мати на увазі той факт, що Л. Винар, обравши для себе грушевськознавство одним із трьох головних напрямів своїх наукових зацікавлень (поряд з історіографією та дослідженнями тематики козацтва), свідомо і принципово концентрував свою увагу на відстоюванні національної схеми української історії у полеміці з радянською історіографією, яка спиралася на традиційну російську схему та відомі Тези ЦК КПРС від 1954 р, а також з огляду на деякі інтерпретації творчості Грушевського на Заході. Саме цим пояснюється полемічний запал автора, і це певною мірою виправдовує ту обставину, що у різних місцях книги неодноразово зустрічаємо тематичні повтори — обговорення автором як проблеми історичної схеми, так і деяких інших питань. На жаль, ні автор, ні упорядник не вважали за потрібне позначити скрізь, коли і де вперше було опубліковано той чи інший матеріал, тому простежити розвиток наукових поглядів та висновків грушевськознавця щодо обговорюваних проблем досить складно. А невідготовленому читачеві і зовсім незрозуміло, чому книга містить на своїх сторінках багатократне висвітлення одних і тих самих питань.

Другий розділ — «Історіографічні дослідження» — представлено в книзі двома главами (з чотирьох) із монографії автора «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський»³, в яких досліджується проблема історичної школи Грушевського і її значення та подано розгорнутий аналіз проблеми «Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії». Також вміщено текст доповіді «Михайло Грушевський — історик України», яка була виголошена автором у 1991 р. на міжнародній ювілейній науковій конференції у Львові з нагоди 125-річчя видатного вче-

ного, та працю «Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій» із Наукового збірника УВАН у США (1992 р.).

Серед усіх тематичних аспектів перелічених праць виділимо проблему «історичної школи Грушевського», яка привертала до себе увагу істориків в минулому (Д. Багалій, О. Оглоблин, М. Чубатий, Б. Крупницький, О. Домбровський, Н. Полонська-Василенко), але і досі залишається в літературі дискусійною. Дослідник подає не тільки багатий фактологічний матеріал, а й пропонує своє визначення самого поняття «історична школа» та перелік її складових елементів. Проте не всі критерії цього визначення є безперечними, на що вже звернув увагу львівський історик Я. Грицак⁴. В цілому праці цього розділу книги докладно обгрунтовують визначальну роль М. С. Грушевського в українській науковій історіографії ХХ ст.

В розділі «Наукова і політична діяльність М. Грушевського» в шести наукових статтях і замітках містяться різні за характером матеріали. «Вступ до грушевськознавства: думки з приводу п'ятидесятих роковин смерті Михайла Грушевського» (вперше опубліковано в 1984 р. в «УІ») присвячено аналізу тогочасного стану вивчення життя і творчості видатного історика і політичного діяча, але основне своє завдання автор вбачає в обгрунтуванні грушевськознавства як окремої ділянки українознавства, висвітлюючи його генезу, структуру та питання методології, також визначає актуальні завдання в цій галузі наукових досліджень. Тема праці М. Грушевського в НТШ хронологічно доведена тільки до 1897 р., бо представлена лише одним — першим розділом спеціальної тематичної монографії автора⁵. Цікавою є замітка, яка з'ясовує причини повернення М. Грушевського в Україну. Вона базована на автобіографічному матеріалі, спогадах сучасників, з додатком архівного документа, текст якого передано за «Щоденником» Є. Чикаленка (Львів, 1931), бо доступу до архіву Київської жандармерії о тій порі — 1967 рік — автор, звісно, не мав. Роль Михайла Грушевського в Українській Центральній Раді окреслено автором у наступній статті у контексті сучасного відродження державності України. Історія видання збірки М. Грушевського «На порозі Нової України» (1918 р.) стала предметом окремого дослідження і автор не тільки докладно розглянув це питання, але й з огляду на те, що ця праця є «своєрідним політичним заповітом батька української державності» (с. 209), здійснив перевидання книжки у 1992 р. на Заході. На закінчення розділу вміщено «Слово про Михайла Грушевського і НТШ», яке було адресовано Президії Загальних Зборів НТШ у Львові з нагоди присудження Любомиру Винару медалі Михайла Грушевського за 1994 р. за його «особистий внесок у дослідження проблем історії України, видавничу та редакторську діяльність»⁶.

Окремим розділом в книзі подано «джерельні матеріали». Тут надруковані зібрані автором документи: листи — свідчення осіб — науковців, політичних діячів, знайомих і далеких родичів Михайла Сергійовича; австрійські урядові документи про призначення історика на посаду професора Львівського університету — з віденського державного архіву; матеріали, виявлені дослідником вже в Україні щодо свідчення М. Грушевського у ГПУ в Харкові у 1931 р. Всі документи, які вже були опубліковані в «Українському історичному», мають відповідний супровід-коментар автора, друкуються із збереженням правопису оригіналів, наведені як в українських перекладах, так і в оригінальних німецькомовних текстах, також вміщено фотокопії окремих рукописних документів. Все це забезпечило належний археографічний рівень наукової публікації.

В останньому розділі, який вважаємо додатковим, зібрано матеріали про роль Українського історичного товариства у відзначенні ювілеїв М. С. Грушевського. В книзі маємо також вибрану бібліографію праць Л. Винара про М. Грушевського та іменний покажчик, позиції якого правдиво вказують відповідні сторінки. Стосовно формального боку видання мусимо заради об'єктивності зробити критичне зауваження щодо недостатньої редакторської уваги та коректорської роботи над текстами, бо численні

друкарські помилки і недогляди залишають часом досить неприємне враження. Для прикладу наведемо лише деякі з них: дата проголошення Акту державної незалежності України подана 24 серпня 1994 р. (с. 34), або збереглася примітка, яка обіцяє читачеві листування В. Антоновича з київського архіву «в нашому збірнику», чого тут немає, бо і бути не повинно (с. 29); є помилки в бібліографії праць — це утруднює пошук видань.

Безперечно, книга Любомира Винара «Михайло Грушевський: історик і будівничий нації» — цікава і актуальна, вона викликає інтерес як у науковців, так і у викладачів історії, студентської та учнівської молоді, у всіх, хто спрямовує в цей ювілейний рік своє наукове зацікавлення на вивчення життя і творчості видатного сина України. Чекатимемо на обіцяну автором у передмові нову працю, що має бути всеохоплюючою і цілісною монографією про життя і діяльність Михайла Сергійовича Грушевського, яка на новому рівні узагальнить весь науковий доробок засновника грушевськознавства.

¹ Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів. — Львів, 1994. — С. 75.

² Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). — Нью-Йорк, 1986. — 120 с.

³ Наза праця; також видрукована в Україні у 1992 р. у книзі: Винар Л. Силуети епох. — Дрогобич, 1992.

⁴ Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. — Нью-Йорк. — Львів, 1995. — С. 138—152.

⁵ Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1892. — 1930. — Мюнхен, 1970. — 110 с.

⁶ Голова УГГ — лауреат медалі НТШ ім. Михайла Грушевського // УІ. — 1994. — Ч. 1—4. — С. 346.

Л. Д. САКАДА (Київ)